

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

УДК 327.83

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2020.21.14>

АКАДЕМІЧНИЙ ДИСКУРС СВІТОВОГО ПОРЯДКУ ЯК ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ РЕСУРС (НА ПРИКЛАДІ РОСІЙСЬКОГО КОНЦЕПТУ БАГАТОПОЛЯРНОСТІ)

THE ACADEMIC DISCOURSE OF THE WORLD ORDER AS A FOREIGN POLITICAL RESOURCE (CASE THE RUSSIAN CONCEPT OF MULTIPOLARITY)

Богінська І.В.,

*кандидат історичних наук,**доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

У статті розглядаються можливості використання концепції багатополарності (поліцентризму) як зовнішньополітичного ресурсу. Абстрактні конструкції, що є результатом діяльності вузького кола осіб, які не ухвалюють політичні рішення, здатні за певних умов справляти вплив на міжнародну політику, змінювати світогляд і впливати на поведінку великої кількості людей. Перетворення окремих концептів академічного дискурсу на ключові теми офіційного нарративу не є справою особистих вподобань політиків вищого рангу, а переслідує конкретні політичні цілі. Стимулювання наукових досліджень певної тематики і спрямованості, інтеграція академічного дискурсу, створеного «національною школою» теорії міжнародних відносин, у глобальне академічне і політичне середовище допомагають політикам досягати бажаних результатів у зовнішній політиці без застосування сили. Прикладом інструментального використання концепту багатополарності є дії російського політичного керівництва, спрямовані на просування бажаної моделі світового устрою. Активна російська позиція з питань трансформації світового порядку створює запит на серйозні, фундаментальні дослідження з цієї тематики. Цей запит реалізується в різних формах стимулювання і підтримки академічного дискурсу багатополарності й у підсумку перетворює його на один із зовнішньополітичних ресурсів РФ. Російський академічний дискурс нового світового порядку допоки залишається на периферії світового дискурсу. Згадування концепту багатополарності окремими західними політиками не спричинили «глобальні дебати» в теорії міжнародних відносин. Водночас цей концепт зберігає своє значення у формуванні нової міжнародної ідентичності РФ як «одного із впливових центрів сучасного світу».

Ключові слова: академічний дискурс, світовий порядок, багатополарний світ, зовнішня політика, Російська Федерація.

The article discusses the possibility of using the concept of multipolarity (polycentrism) as a foreign policy resource. Abstract constructions have been created by the narrow circle of persons, which don't make political decisions, are capable under certain conditions to influence international politics, change worldviews and influence the behavior of large numbers of people. Transforming individual concepts of academic discourse to the key themes of official narrative isn't a matter of personal preference top-ranking politicians, but rather pursues specific political goals. Stimulating research on a particular subject and focus, integrating the academic discourse is created by the "national school" of international relations theory to a global academic and political environment, helps policymakers to achieve the desired results in foreign policy without the using of force. The actions of the Russian political leadership aimed at promoting the desired model of the world order is an example of the instrumental using the multipolarity concept. Russia's active position on transformation of the world order stimulates fundamental research on this topic. These acts are implemented in various forms of stimulation and support the academic discourse of multipolarity, and eventually turns to the Russian Federation foreign policy resource. The Russian academic discourse the new world order is remain on the periphery of the world discourse. The mention of the concept of multipolarity by Western politicians didn't provoke "global debate" in international relations theory. At the same time, this concept has significance to the formation the new international identity the Russian Federation as "one of the influential centers of the modern world".

Key words: academic discourse, world order, multipolar world, foreign policy, Russian Federation.

Постановка проблеми. Концепція багатополарного світу є прикладом теорії міжнародних відносин «з національною специфікою», яку можна перетворити на зовнішньополітичний ресурс.

Поширення таких теорій сприяє зміні світогляду і, як наслідок, позицій з конкретних питань інших суб'єктів; формуванню образу майбутнього світового порядку винятково в корисливих інтересах

певного суб'єкту (або груп). Це наочний приклад «self-fulfilling forecasts» та здатності «ідеального» визначати реальність. Суб'єкти політики часто вдаються до цілеспрямованої пропаганди моделей і концепцій, які відповідають їхнім інтересам, і протидіють конкуруючим точкам зору незалежно від того, чи відповідають вони реальності. Таким чином, наука інструменталізується і перетворюється на поле політичної боротьби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження концепту багатополарності в академічному дискурсі передбачало аналіз наукових статей, аналітичних доповідей і монографій російських науковців, яких умовно можна об'єднати в групу прибічників багатополарного світового порядку. Це зумовлюється постановкою проблеми і встановленням зв'язком саме такого типу академічного дискурсу з офіційним російським нарративом світового порядку.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження – з'ясувати можливості використання концепції багатополарності (поліцентризму) як зовнішньополітичного ресурсу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Створення так званих «національних шкіл» теорії міжнародних відносин є одним із прикладів інструменталізації науки. Звісно, що не всі російські науковці підтримують ідею створення «автохтонних» наукових шкіл, вбачаючи в цьому небезпеку ізоляції і маргіналізації. Позиція прибічників протилежного підходу ґрунтується на визнанні цілей та інтересів не лише в галузі зовнішньої політики, але й у дослідженні міжнародних відносин і зовнішньої політики. Усвідомлення цих інтересів і цілей спонукає до того, щоб не «розчинятися» у глобальному академічному середовищі, а приєднатися до світових дебатів у створенні універсальних теоретичних рамок дослідження міжнародних відносин, які б автоматично включали «російські» концепти.

На початку ХХІ ст. помітними стали активні зусилля спеціалістів-міжнародників у просуванні ісламських, китайських, корейських, японських, російських та інших варіантів ТМВ [1]. І.М. Тимофеев так окреслює «політичне поле» конкуренції науковців у питаннях світового або міжнародного порядку: «Ми розмірковуємо про ієрархію, баланс сил, кризи, війни, санкції та міжнародне право, не вдаючись до концептуальних основ цих понять. Між тим у межах нормативної політичної теорії ці поняття давно сформульовані як інструменти легітимації уявлень про належний порядок і устрій міжнародних відносин» [2, с. 7].

Ілюстрацією різних «уявлень про належний порядок» є теоретичні підходи, які сформувалися в політичній науці щодо визначення поняття «світового порядку». В одному випадку його використовують для опису існуючого балансу сил, ієрархії акторів у міжнародних відносинах та певних «пра-

вил гри», на основі яких будується світова політика. В іншому – акцентують увагу на нормативній природі порядку, яка забезпечує стабільність, робить світ більш безпечним і передбачуваним. Якщо для другого підходу важливою є сама наявність порядку і не важливою кількістю полюсів, то перший надає перевагу саме балансу сил. Умовний «російський підхід» описує світовий порядок як наявність балансу сил серед основних учасників міжнародної системи і визнаних ними певних правил поведінки, які відображають уявлення держав-учасниць про принципи справедливості й розподіл силових можливостей [3]. Таке визначення «світового порядку» майже збігається з тим, що російські дослідники називають «багатополарним світом». Наприклад, О. Фененко зазначає, що «багатополарний світ» – це просто порядок балансу сил, у межах якого ресурси великих держав є приблизно рівними [4]. Або ж «багатополарність (чи поліцентризм) передбачає, що декілька (не менше трьох) держав мають приблизно рівний економічний і воєнний потенціал і є своєрідними полюсами світу» [5].

Російські дослідники не заперечують «моменту однополарності», що настав після розпаду СРСР. При цьому вони не погоджуються в тому, що Росія прогнала «холодну війну». Концепція багатополарності як альтернатива однополарному світовому порядку є важливим аргументом для держави, політичне керівництво якої претендує на визнання її як одного з полюсів сучасного світу. Перетворення концепту багатополарності на один із ключових у російському офіційному нарративі зумовлювалося необхідністю створення нової міжнародної ідентифікації РФ. Багатополарність «дозволила» позиціонувати РФ як «велику державу, як один із впливових центрів сучасного світу» [6]. Інструментальне значення цього зручного для російської влади концепту полягає в тому, що він дозволяє уникати прямої конфронтації зі США (як за часів «холодної війни»), а водночас не виключає можливості створення антиамериканських альянсів. У російському академічному дискурсі багатополарність також передбачає необхідність рівноправного діалогу з іншими країнами і центрами сили. Тож, зазначений концепт виступає свого роду критерієм рівності і справедливості [7]. В останній редакції Концепції зовнішньої політики РФ (2016 р.) наголос на цьому зроблено максимально чітко: «...утвердження справедливої демократичної міжнародної системи, заснованої на колективних засадах у вирішенні міжнародних проблем <...>, а також на рівноправних і партнерських відносинах між державами» [8].

Російські науковці в переважній більшості не сприймають теорію гегемоністської стабільності [9]. В академічному дискурсі концепт однополарного світу присутній з негативною конотацією. Таку ж картину можна спостерігати й на рівні офіційного дискурсу, в якому «однополарний світ» описується

як «світ одного хазяїна, одного суверена», який «нічого спільного не має, звісно, з демократією» [10], як «апологія, апологетика диктатури і над людьми, і над країнами» [11]. Світовий порядок, що виник внаслідок розпаду СРСР, в академічному дискурсі також має назву «Вашингтонського» [3]. Ця назва акцентує увагу на особливостях переходу до нового світового порядку: «США призначили себе головним актором міжнародних відносин, якому для побудови нового світового порядку не потрібні були домовленості з рештою світу» [12]. Подібні «закиди» важко формалізувати в наукових термінах, але вони можуть успішно використовуватися політиками для пояснення ревізйонізму Росії і небажання влади інтегрувати країну в «американський» світовий порядок, а також висувати пропозиції «американським партнерам» щодо підписання «всеохоплюючої міжнародної угоди, яка б закріпила новий світовий порядок».

Зосередженість науковців передусім на структурі нового світового порядку залишила без відповіді питання, пов'язані із встановленням балансу сил після закінчення «однополярного моменту», принципами і способами організації відносин між окремими полюсами світу тощо. Не зовсім зрозумілою була відповідь на питання: чи відбувся перехід до багатополярного світу, або багатополярність є лише проекцію майбутнього світового порядку? Російські науковці по-різному відповідали на ці питання, часом на «метафізичному» рівні. Наприклад, у питанні балансу сил існує переконання в тому, що «сили добра» неодмінно переможуть «злого гегемона», і баланс сил буде відновлено [9]. Часом відповіді на проблемні питання лунали від колег, які не поділяли ідею багатополярного світу. Так, О.Д. Богатуров привернув увагу до того, що в розробці теоретичних засад багатополярного світу образ «необхідного майбутнього» позбавлений фундаменту у вигляді аналізу реального співвідношення сил [13]. Для спростування можливих сумнівів у спроможності Росії виступати основним «балансиром» багатополярного світового порядку російськими науковцями було зроблено кілька прикладних досліджень [14–16].

Результати прикладних досліджень виглядають доволі неоднозначними. З одного боку, вони демонструють уповільнення тенденцій у збільшенні потенціалу висхідних держав і передчасність оцінок про наявний поліцентричний світ. Д.А. Дегтерев вважає досить високою ймовірність переходу світу до «нової біполярності» (США – КНР). З іншого боку, Росія як була, так і залишається впливовим центром сучасного світу: «до 2019 року провідна роль чітко виявляється практично у всіх аспектах безпеки, відповідає статусу великої держави» [9].

Незважаючи на «скромні» результати теоретичного опрацювання концепції багатополярного світу, яка допоки не розвилася до рівня теорії, концепт

багатополярності присутній в офіційній риторичній російської влади. Готовність політиків підтримувати дискусію про багатополярний світ, їхня зацікавленість у просуванні цієї ідеї можуть стимулювати активність науковців, від яких очікують посилення теоретичної аргументації теперішнього зовнішньополітичного курсу РФ.

Г. Keersmaecker називає Росію «неперевершеним зразком корисливого використання багатополярності». Незважаючи на відмінності у політиці Б.М. Єльцина та В.В. Путіна, їх об'єднує саме просування багатополярності як центральної цілі російської зовнішньої політики [17]. У російській політичній науці концепт багатополярності почали використовувати на початку 1990-х рр. Однак концепція багатополярного світу асоціюється насамперед із політичною фігурою міністра закордонних справ РФ (1996–1998 рр.) Є.М. Примакова. Кількість прибічників цієї концепції серед російських науковців залишається невеликою [9]. До цього слід додати, що і кількість робіт, безпосередньо присвячених питанням трансформації світового порядку та організації глобального управління, впродовж 1991–2016 рр. не перевищувала десятої частини від загальної кількості захищених дисертацій з політичних наук. Загалом, від початку 1990-х рр. у РФ було підготовлено близько 100 досліджень, які висвітлювали цю тематику. Примітно, що деяке зниження кількості таких досліджень припадає саме на 2010-ті рр. і триває на тлі інтенсивних дискусій з проблем світового порядку в зарубіжному академічному середовищі [18].

Втім, критично важливою виявляється мінімальна кількість академічних статей, здатних спровокувати широку наукову дискусію про багатополярний світ. Під час такої дискусії відбувається інтеграція певного концепту у світовий академічний дискурс. Як зазначає Д.А. Дегтерев, «за останні роки концепт багатополярності пройшов тривалий шлях від його категоричного заперечення західними політиками і дослідниками до необхідності врахування реалій багатополярного світу навіть найближчими союзниками США» [9].

Політики в різних державах дуже часто послуговуються тією або іншою концепцією світового порядку для обґрунтування своїх рішень. Вони часто використовують певні наративи про світовий порядок у спробах пояснити свої дії на міжнародній арені. Політики не лише беруть готові схеми або концепти академічної науки, а й самі можуть виступати замовниками певного наративу про світовий порядок. Існує зацікавленість із боку суб'єктів політики у створенні та підтримці такого академічного дискурсу, який можна було би використати для вибудовування нової міжнародної ідентичності та позиціонування держави на міжнародній арені. Достатньо пригадати доволі різкі висловлювання держсекретаря США К. Райс на адресу багатополярності [19]

і водночас ту послідовність, з якою міністр закордонних справ РФ С.В. Лавров відстоює цю ідею.

У сучасному Китаї створення науки міжнародних відносин з «китайською специфікою» взагалі вважається загальнонаціональним завданням. Експерти вказують на взаємозалежність і взаємопроникнення поглядів китайських політиків і представників академічної спільноти і пояснюють «китаїзацію» теорії міжнародних відносин «держзамовленням» із боку правлячої еліти [20].

Встановлення зв'язку між академічним і політичним дискурсом дозволяє говорити про новий вимір розподілу «сфер впливу»: між різними концепціями світового порядку. У роботі з красномовною назвою «Multipolar Myths and Unipolar Fantasies» G. Keersmaecker зазначає, що більшість «уніполярислів» мешкає у США, а дискурс багатополарності зустрічається насамперед у країнах БРІКС. Використовуючи дискурс багатополарності, ці країни намагаються просувати своє бачення, позицію і статус великих держав [17]. Таким чином, боротьба за реальні сфери впливу переноситься на дискурсивний рівень, а її ефективність певною мірою залежить від об'єднання зусиль представників академічної спільноти і політикуму. Заклики до відновлення багатополарності в російському політичному дискурсі разом із науковими дослідженнями є прикладом «фундаментальних зусиль», які докладаються з 1996 р. для забезпечення більшої участі РФ у світовій політиці [9].

Активність представників академічної спільноти підтримується державою або спеціально створеними фондами через надання грантової підтримки для проведення досліджень або залучення до проектної діяльності. Як приклад, стаття D.A. Degterev «Multipolar World Order: Old Myths and New Realities» була написана за фінансової підтримки Російського фонду фундаментальних досліджень у рамках наукового проекту № 19-011-31681 «Основні тенденції формування багатополарного світу» [9]. Серед інших, підтриманих РФФД у 2019 р., проєктів варто відзначити проєкт № 19-011-31119 «Криза американоцентричної глобалізації і становлення багатополарного світу: основні тренди світового політичного розвитку» та проєкт № 19-011-31389 «Традиційні та висхідні центри сили: дискусії щодо суверенітету та управління конфліктами», подані співробітниками МДІМВ МЗС РФ, тобто людьми, які мають безпосереднє відношення до підготовки майбутніх російських політиків і дипломатів [21]. Ще одним способом поширення концепції багатополарного світу у світовому академічному дискурсі є спільні науково-дослідницькі проєкти, які дозволяють залучати зарубіжних науковців. Типовим прикладом такої колаборації є аналітична доповідь «Концерт великих держав» ХХІ століття – багатосторонній діалог великих держав у пост-трансатлантичну епоху», видана у 2014–2015 рр. англійською і російською мовами [22]. Ця доповідь стала результатом реалізації міжнародного наукового проєкту за участю

вчених Росії, Франції, Німеччини, Великої Британії, Швейцарії, Австрії, США, Індії та Китаю.

Мобілізаційний потенціал концепту багатополарності можна перевірити на підставі коаліцій, створених для його просування в міжнародний порядок денний. Вважалося, що «природними» союзниками Москви в цьому можуть бути Китай та Індія. Багатополарність була важливим концептом зовнішньої політики КНР ще за Цзянь Цземіна з 1992 р. О. Богатуров навіть підкреслював, що російські підходи до багатополарності формувалися під впливом російсько-китайської «Декларації про багатополарний світ і формування нового міжнародного порядку», підписаною лідерами РФ і КНР 23 квітня 1997 р. Адже документ було написано переважно в дусі китайської традиції [13]. Однак після вступу Китаю у СОТ на початку 2000-х рр. і висування концепції «гармонійного світу» Ху Цзіньтао пропаганда багатополарного світу у КНР уповільнюється і стає більш «ритуальною» [23]. Так, О. Виноградов зазначає, що на відміну від попереднього з'їзду в доповіді ХІХ з'їзду ЦК КПК (2017 р.) була відсутня згадка про БРІКС та ШОС [24, с.155]. Як бачимо, концепт багатополарності поки не досягає поставлених цілей у консолідації позицій потенційних центрів сили в питаннях нового світового порядку.

Незважаючи на те, що створення концепцій є справою доволі вузького кола осіб, вплив цих концепцій на широкі верстви населення може бути дуже значним. Інтегруючись у різні види дискурсів – політичний, суспільний, вони формують або змінюють менталітет, національну ідентичність, яка включає уявлення про власну країну як учасницю міжнародних відносин, емоційну оцінку цієї участі та сучасний світ. І.Б. Бовіна та О.О. Голинчик провели емпіричне дослідження уявлень російських студентів про багатополарний світ і країни, які сприймаються як центри впливу в сучасному світі. Результати цього дослідження показали, що сучасний світ не уявляється молоді багатополарним. Водночас Росія сприймається нею як одна із країн – центрів впливу [5].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Російський академічний дискурс нового світового порядку допоки залишається на периферії світового дискурсу. Згадування концепту багатополарності окремими західними політиками не спричинили «глобальні дебати» в теорії міжнародних відносин. Концепція багатополарного світу «по-російськи» не розвинулася до рівня теорії, але перетворилася на одну з ключових тем офіційного нарративу. Її інструментальна цінність виявляється важливішою за наукову. Активна російська позиція з питань трансформації світового порядку створює запит на серйозні, фундаментальні дослідження з цієї тематики. Цей запит реалізується в різних формах стимулювання і підтримки академічного дискурсу багатополарності, перетворюючи його на один із зовнішньополітичних ресурсів РФ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Acharya A., Buzan B. *Non-Western International Relations Theory: Perspectives on and beyond Asia*. Routledge : London & New York, 2010. 242 p. URL: https://www.academia.edu/29222199/Non-Western_International_Relations_Theory_Perspectives_on_and_Beyond_Asia.PDF
2. Тимофеев И.Н. *Мировой порядок или мировая анархия? Взгляд на современную систему международных отношений*. URL: https://russiancouncil.ru/common/upload/RIAC_WP_18_RU.pdf
3. Цыганков А. *Эпоха полураспада: от миропорядка к миропереходу. Россия в глобальной политике*. 2019. № 2. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/epocha-poluraspada-ot-miroporyadka-k-miroperehodu/>
4. Фененко А. *Что нужно для многополярности?* URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/chto-nuzhno-dlya-mnogopolyarnosti/>
5. Бовина И.Б., Голыничик Е.О. *Многополярный мир: от политологии к социальной психологии*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mnogopolyarnyy-mir-ot-politologii-k-sotsialnoy-psihologii>
6. *Концепция внешней политики РФ (2000 г.)*. URL: http://www.ng.ru/world/2000-07-11/1_concept.html
7. Тимофеев И. *Новая анархия? Сценарии динамики мирового порядка*. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/novaya-anarkhiya-stsenarii-dinamiki-mirovogo-poryadka/>
8. *Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 30 ноября 2016 г.)*. URL: https://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptlCkV6BZ29/content/id/2542248
9. Degterev D.A. *Multipolar World Order: Old Myths and New Realities. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения*. 2019. Т. 19. № 3. С. 404–419. URL: <http://journals.rudn.ru/international-relations/article/view/22590/17656>
10. *Выступление президента России Владимира Путина на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности, 10 февраля 2007 г.* URL: <http://izvestia.ru/news/321595>
11. *Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай», 24 октября 2014 г.* URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/46860>
12. Косотина М.А. *Проблемы становления нового мирового порядка*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-stanovleniya-novogo-mirovogo-poryadka>
13. Богатуров А.Д. *Международный порядок в наступившем веке. Международные процессы*. 2003. № 1. С. 6–23.
14. Истомин И.А., Кильдюшкин А.С. *Динамика соотношения потенциалов государств и перспективы формирования полицентричной системы международных отношений. Вестник СПбГУ. Политология. Международные отношения*. 2017. Т. 10. Вып. 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dinamika-sootnosheniya-potentsialov-gosudarstv-i-perspektivy-formirovaniya-politsentrichnoy-sistemy-mezhdunarodnyh-otnosheniy>
15. Дегтерев Д.А. *Оценка современной расстановки сил на международной арене и формирование многополярного мира*. Москва : Русайнс, 2020. 214 с.
16. Дегтерев Д.А. *Многополярность или «новая биполярность»?* URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/mnogopolyarnost-ili-novaya-bipolyarnost/>
17. Keersmaeker G. *Multipolar Myths and Unipolar Fantasies*. URL: <http://aei.pitt.edu/63600/1/SPB60-.pdf>
18. Истомин И.А. *Сравнительный анализ приоритетов внешней политики и научно-образовательного сообщества специалистов по международным отношениям*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sravnitelnyy-analiz-prioritetov-rossiyskoy-vneshney-politiki-i-nauchno-obrazovatelnoy-soobschestva-spetsialistov-po-mezhdunarodnym>
19. Райс К. *Полюс свободы и справедливости. Россия в глобальной политике*. 2003. № 3. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/polyus-svobody-i-spravedlivosti/>
20. Цыганков П.А., Грачиков Е.Н. *Проблема мирового порядка в китайской и российской политической науке: общее и особенное*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-mirovogo-poryadka-v-kitayskoy-i-rossiyskoy-politicheskoy-nauke-obschee-i-osobennoe>
21. *Итоги конкурса на лучшие научные проекты фундаментальных исследований в сфере общественно-политических наук, проводимого совместно РФФИ и АНО ЭИСИ*. URL: https://www.rfbr.ru/rffi/ru/rffi_contest_results/o_2086493
22. *«Концерт великих держав» XXI века – многосторонний диалог великих держав в пост-трансатлантическую эпоху*. Москва, 2015. URL: <https://histrf.ru/biblioteka/b/kontsiert-vielikikh-dierzhav-xxi-vieka>
23. *Портяков В.Я. Видение многополярности в России и Китае и международные вызовы. Сравнительная политика*. 2013. Т. 4. № 1. С. 86–97.
24. *19 съезд КПК: внешние и внутренние последствия и перспективы реформ в Китае. Сравнительная политика*. 2018. Т. 9. № 2.